

MARKAZIY OSIYO XALQLARI MADANIYATIDA MILLIY CHOLG'ULAR TARIXI

Gaziyev Jobirxon Jo'raxonovich

*Namangan davlat pedagogika instituti ART pedagogika kafedrasi katta
o'qituvchisi*

***Annotatsiya.** O'zbekistonda ijrochilik amaliyotida foydalanib kelinayotgan milliy musiqa cholg'ularining 30 tadan ortiq turlari mavjud. Shulardan 18 nomdagi musiqiy cholg'ular XX asrning 40-yillaridan keyin professor A.I.Petrosyans boshchiligidagi bir guruh mutaxassislar va soz ustalari bilan hamkorlikda takomillashtirilgan. Bunday musiqiy cholg'ular konsert sahnalarida yakkanavozlik sifatida, shu bilan birga, asosan orkestr va ko'p ovozli ansambllarda foydalanish uchun mo'ljallangandir.*

***Аннотация.** В исполнительской практике Узбекистана используется более 30 видов национальных музыкальных инструментов. Из них 18 музыкальных инструментов были усовершенствованы после 40-х годов XX века в сотрудничестве с группой специалистов и мастеров музыки под руководством профессора А.И. Петросяна.*

***Abstract.** There are more than 30 types of national musical instruments used in performance practice in Uzbekistan. Among them, 18 musical instruments were improved after the 40s of the 20th century in cooperation with a group of experts and music masters headed by Professor A.I. Petrosyans.*

***Kalit so'zlar:** Idiofonlar, Qayroq, milliy cholg'ular, Safoil, Changqovuz, Membrofonlar, Nog'ora, Doyra, dapp, childirma, chirmanda, "bakko", "bachka", "tak-tak", "baka", "taka".*

Ключевые слова: *Идиофоны, Кайрак, национальные инструменты, Сафоил, Чанговуз, Мемброфоны, Барабан, Круг, дапп, чиллирма, чирманда, «бакко», «бачка», «так-так», «бака», «така».*

Key word: *Idiophones, Kayraq, national instruments, Safoil, Changqovuz, Membrophones, Drum, Circle, dapp, childirma, chirmanda, "bakko", "bachka", "tak-tak", "baka", "taka".*

IDIOFONLAR

Qayroq - Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasida tarqalgan urma musiqa cholg'ularidan biridir. (*S.Saidiy. milliy cholg'ular tarixi; idiofonlar 250 ming yillik tarixga ega*).

Bir-biriga urilib chalinadigan asboblardan - qayroq, yog'och qoshiq, qo'ng'iroqchalarni (raqsga tushganda qo'l va oyoqlarga kiyiladi) eslatib o'tish mumkin.

Qayroq, suv bo'ylaridan topiladigan silliq va yupqa tosh qayroqchalardir. Raqqos va raqqosalar o'ng va chap qo'llariga juft-juft qayroqlarni ushlab, musiqa usullarini chertib, o'z raqslarini bezatib, jilo beradilar. Qayroqda ijro etishning qulayligi uchun qayroq jufti yupqa temirlardan bo'ladi. Shunday qayroqlar raqqoslarning qo'llaridan tushib ketmaydi. O'zbekistonda raqslar nomma-nom ataladi, jumladan katta o'yin, zang o'yini, nog'ora-doyra o'yinlari qatorida qayroq o'yini ham keng tarqalgan. Ayniqsa, Xorazmda hozirgi davrda ham yaxshi qayroqchi raqqosa va raqqoslar bor. Juma qayroq, Ergash qayroq kabi qayroqchilar, Tamaraxonim hamda Qori Yoqubov ansambllarida birga faoliyat ko'rsatib, ular bilan birga ijodiy safar qilib, dunyo kezganlar, ushbu konsertlarda o'zbek milliy qayroq raqslarini namoyon qilishgan.

Safoyil, Safoil (sabai) - O'zbekiston, Tojikiston va Xitoyda keng tarqalgan shiqildoq tuzilishidagi urma cholg'u asbob. Safoyil ikki bo'lak qattiq yog'och kaltakchasidan iborat. Bu kaltakchaga ikkita temir aylanaga mayda temir halqachalar o'rnashtirilgan. Safoyilni silkitib, yelkaga urib, shovqinli, turli

murakkab tovush chiqariladi. Bu cholg'u Qashqar va G'uljadan O'zbekistonga kirib kelgan. Safoyil uyg'ur xalqining milliy cholg'ularidan bo'lib, raqsga tushganda erkak raqqoslar qo'lida yelkaga urib chalinadi. Ijro etilayotgan musiqa usuliga moslaydi. Safoyil ko'proq raqslarda qo'llaniladi. Uyg'ur xalqining sho'x qo'shiqlari, raqslaridan xabardormiz. Shu raqs turlaridan biri yigit va qiz raqsidir. Raqs duetida albatta yigit qo'lida safoyil bo'ladi va uni zo'r joziba bilan ishga soladi. O'zbekistonlik uyg'ur sozandalar ansambllaridan safoyil cholg'usi mustahkam o'rin olgan.

Changqovuz - ikki lab orasiga qo'yilib, o'ng qo'l barmoqlari bilan chalinadigan cholg'u. Temirdan qilingan aylanma ramka oralig'iga po'lat til o'rnatilgan bo'ladi, chalganda barmoq bilan tilni harakatga keltirilib to'lqinlantiriladi. Og'iz bo'shlig'i tovush beruvchi rezonans xizmatini bajaradi va oktava hajmi oralig'ida tovush beradi. Changqovuz metallardan tayyorlangan juda sodda cholg'u bo'lib, sozandadan yuksak ijro mahoratini talab qilmaydi. Bundan tashqari, changqovuzda kuy ijro etish imkoniyati ham nihoyatda chegaralangan. Bu azaldan ayollar cholg'usi hisoblanib kelgan. XX asrning 1960-yillariga qadar O'zbekistonning deyarli ko'p joylarida changqovuz ayollarning eng keng tarqalgan musiqiy cholg'usi bo'lgan. Changqovuz turkiy qabila xalqlarining barchalarida, shuningdek, slavyanlarda va hatto, roman-german xalqlarida ham uchraydi. Qadimda changqovuzlar tuya suyagidan ham yasalgan, degan ma'lumotlar bor. Hozirda changqovuzning eng mohir erkak ijrochisi Surxondaryolik Juma Abrayqulov hisoblanadi. (*Changqobiz Buyuk Kushoniylar imperiyasi davridan keyin mavjud bo'lgan.*)

MEMBRONOFONLAR

Nog'ora - urib chalinadigan o'zbek xalq cholg'ularidan. Nog'ora sopoldan yasilib, ustiga echki yoki kiyik terisi qoplanadi. Nog'oraning ko'pincha ikkitasi chalinadi; hajmi jihatidan birinchisi ikkinchisiga nisbatan kichikroq bo'ladi. Nog'ora ma'lum bir sozga ega emas. Shunga ko'ra, tovushi ham aniq bir balandlikda emas. Nog'oralardan birinchisi (kichigi) - bak, ya'ni baland, ikkinchisi -bum, ya'ni past tovush beradi. Nog'ora olov yoki oftobda qizdirilib, tovushi

balandlashtiriladi. Turli bayram, sayil va ko'pchilik to'plangan yig'ilishlarda katta nog'ora ishlatiladi. Buni - *ko's* nog'ora deb atashadi. Nog'ora tuvaklarining teri tortilgan qismiga maxsus cho'plar bilan urish natijasida musiqiy usul hosil qilinadi. Nog'oraning sadosi juda kuchliligi uchun ham undan faqat ochiq havoda ijro etiladigan karnay-surnay, doyra cholg'ulari bilan birgalikdagi ansambl tarkibida foydalanishadi. Nog'orada asosan ikkita tovush (bak va bum) bo'lgani uchun ham uning notalari bir chiziqda yoziladi. *(Nog'ora tarxiga 100 ming yil bo'lib o'tgan.)*

Doyra (o'zb. dapp, childirma, chirmanda) – o'zbek, tojik va uygur xalqlari orasida keng tarqalgan, tovush balandligi noaniq urma cholg'u asbobdir. Diametri taxminan 400 mm, gardishi ilgari uzum zangidan qilingan, so'nggi vaqtlarda yog'ochni egib yoki kichik yog'och bo'lakchalarini bir-biriga ulab yasalmogda. Doyra gardishiga buzoq yoki baliq terisi qoplanadi qirqdan ortiq halqachalar taqilib, bular doyrani chalganda qo'shimcha sado beradi. Doyrada ikkita asosiy tovush bor. Biri past «bum» (Xorazmda «gup»), ikkinchisi baland «bak» (Xorazmda «toq») deb yuritiladi. Ketma-ket kelgan ikkita qisqa tovush «bakko» yoki «bachka» («tak-tak») yoki «baka» («taka») deb yuritiladi. Doyra keng tarqalgan cholg'ulardan bo'lib, unda turli ansambl, orkestr va yakka holda ijro qilinadi. Doira jo'rligidagi raqslar o'zbek va tojik xalqlari orasida juda keng tarqalgan.

Doyra tovushlari notada bir chiziqqa yoziladi. Rivoyat qilishlaricha, qadim o'tgan zamonda bir Jarchi darakchi bo'lgan ekan. Agar biron xonadonda to'y tomosha bo'lsa, u to'yxona egasidan ruxsat olib, ot minib, daha va ko'chalarga birma-bir kirib, to'ydan darak berar ekan. Kunlardan bir kuni dahadagi katta bir boyning to'yiga darak sola turib, ovozigga bor kuchini berib, tovushi bo'g'ilib qolibdi. Ana shunda unga doyra ko'makka kelibdi. Va shushu darakchi uni qo'lga olib, «baka-bum»lab, qancha dahalarni aylanmasin, aslo horimaydigan bo'libdi. Xaloyiq esa eshigu darchalardan mo'ralab, uning chaqiriqlariga quloq tutarkan. Yigit-qizlar bu jozibali soz ohanglariga qo'l ko'tarib, yer tepinib, raqsga tushibdilar va bundan o'zlari ham zavq-shavqqa to'libdilar. Shunday qilib, doyra — bayramlar, shodiyonalar, to'ylar darakchisiga aylanibdi.

XORDOFONLAR

Qonun musiqiy cholg'usi qadimda biz yashab turgan hududimizda keng tarqalgan. Lekin XX asr boshlaridan to 1980-yillargacha mazkur cholg'u biroz unutilgan edi. Izlanuvchan sozandalar, xususan, Abdurahmon Xoltojiyevning say'i harakati bilan bu musiqiy cholg'u madaniy hayotimizga kirib keldi. Hozirgi kunda qonun turli ansambllarda keng qo'llanilib kelinmoqda. Qonun xarraklari teri ustida joylashishi, torlari plastik ekanligi, uning sadolanishini mayinlashtiradi. Qonun torlari har ikkala qo'l ko'rsatgich barmoqlariga kiydiriladigan maxsus noxunmediator bilan ijro qilinadi. Qonun diatonik tovushqatoriga ega. Qonun torlarining uchtasi ham bir xil qilib sozlanadi. Cholg'uning o'ng tomonida joylashgan kichik xarrakchalar ana shu torlarni taranglashtirib yoki bo'shashtirib, kerakli yarim tonliklarni hosil qilishga yordam beradi. Qonun changsimon cholg'ulardan bo'lib, cholg'uchi barmoqlariga noxun (mizrob) bog'lab, qonun torlarini tirnab chaladi. Qonun tovushi chang tovushidan farqli o'laroq, uncha baland, ya'ni kuchli tovushga ega bo'lmasa ham, uning nafis, muloyim sadosi tinglovchini o'ziga tortadi. Ustoz Abdusattor Qonuniy, Xo'jaki Ja'fariy Qonuniy, Hofiz Boboiy Qonuniy va boshqa cholg'u ijrochilari o'z davrlarida milliy cholg'ularni asrabgina qolmay, balki ularning takomil topishida ham muhim rol o'ynaganlar. Zahiriddin Muhammad Bobo'ning e'tirof etishicha, Alisher Navoiy o'z davrida ko'plab cholg'uchilarning iste'dodini namoyon etishga ko'maklashgan. O'z zamonasining mohir cholg'uchilari va bastakorlari Navoiyning yordamida, homiyligida katta shuhrat qozonganlar. Qonun asosan Sharq mamlakatlari va Kavkazda keng qo'llaniladi. O'zbekistonda qonun sozi yakkanavozlik sifatida va turli ansambllarda munosib o'rnini egallagan. (*Qonun – milloddan avvalgi 4-asrda mavjud bo'lgan. 400 yil er.avv*)

Chang - qadimiy musiqiy cholg'u hisoblansa-da, bizning hududimizga XX asrning boshlarida kirib kelgani haqida ma'lumotlar bor. Chang - O'rta Osiyo xalqlarining urma-torli cholg'u-sidir. Changda unisonga sozlangan uchtadan tor bo'lib, ovoz hajmi **kichik oktava sol** dan **uchinchi oktavada sol diyez** ga qadar. Ilgari ijrochilik amaliyotida qo'llanilgan changning tovushqatori diatonik ladda

bo'lgan. Notalar skripka kalitida yoziladi. Changning ustki qismi rezinka bilan qoplangan to'qmoqcha kabi maxsus ingichka ikkita cho'plar bilan urib chalinadi. XVII asrda yashagan musiqa olimi Darvishali Changiy changning juda qadimiy asboblari va undan kasalliklarni davolashda foydalanilganini yozgan. Hozir chang qayta ishlanib, tovushqatori xromatik, ya'ni yarim tonlik qilingan. Ijrochining o'tirib ijro etishiga qulay bo'lishi uchun vintlarga o'rnatilgan uchta oyoqlari bor. Davomli sadoni yo'qotish uchun pedal ishlangan. Orkestrda ijro etish uchun changning katta-kichik (pikkalo, prima, tenor va bas) turlari ishlab chiqilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahimov SH.N. Cholg'u ijrochiligi (Dutor misolida) Elektron darslik, T. 2011.
2. Rahimov SH.N, M.A.ilxomov, Sh.S.Yusupov.M.A.Илхомов, Cholg'u ijrochiligi Ш.С.Юсупов. Чолгу ижрочилиги. (Rubob misolida) Elektron darslik, T. 2015.
3. Илхомов М.А. Илхомов М.А. Cholg'u ijrochiligi. "Mehnat nashriyoti" T. 2010.
4. Nurmatov H. Qashqar rubobi T.O'qituvchi nashriyoti 2003.
5. Rahimov SH.N. Dutor. Darslik. Musiqa nashriyoti.T.2010.
6. Syfiddinovich, Axmedov Baxodirxon. "MUSIQA CHOLG 'ULARINING ILK SHAKL VA TURLARI." *JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH* 7.2 (2024): 92-96.
7. Akhmedov B. S. The importance of using pedagogical technologies in the classroom //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2021. – T. 10. – №. 10. – C. 886-891.